

2. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՊՈԼԻՍ ԵՎ ԻՐ ԴԵՐԸ*

Բ

ՊՈԼՍՈ ՀԻՆԳ ԳԱՐԸ

1

Հինգ դար լրացավ այն օրեն ի վեր, երբ Ֆաթիհ Սուլթան Մեհմեդ Հովակիմ եպիսկոպոսը ռազմեցուց Պոլսո Պատրիարքական Աթոռին վրա:

Անցնող այդ հինգ դարերը ուրույն շրջան մըն են Հայ Եկեղեցվո կյանքին մեջ, ու շահեկան մեկ գլուխը հայ ժողովուրդի պատմության:

Երկար դարեր քով-քովի քալած են անոնք՝ Հայ Եկեղեցվո պատմությունը և հայ ժողովուրդինը: Մեր գերության դարերուն անոնք արդեն կշիռովին. հայ ժողովուրդի պատմությունը ընդհուլոված կքալի Հայ Եկեղեցվո պատմության հետ և մինչև մեր օրերուն հասնինք, չենք կրնար անջատել զանոնք իրարմի: Նույնը նաև Պոլսո մեր հինգ դարերուն համար:

Պոլսո հայ գաղութին պատմությունը կարելի չէր զատել Պատրիարքական Աթոռի պատմությունեն, և փոխադարձաբար: Քանի Եկեղեցին էր, որ կանձնավորեր հայ համայնքները, հայ կյանքը չէր կրնար դուրս ելլել Հայ Եկեղեցվո շրջափակեն: Ոչ միայն հայ դպրոցները և բարեգործական հաստատությունները մարմին կառնեին ու կզարգանային Հայ Եկեղեցվո հովանիին տակ, այլ գրեթե ինչ որ կապ ուներ հայ կենցաղին հետ:

* Ետևանակված «Էջմիածին» ամսագրի 1982 թվականի Մ Թ-ից:

Հայոց Պատրիարքարանը տեսակ մը կառավարություն էր հայ ժողովուրդին համար: Ան էր, որ կարաոներ իր նշանտուքներն ու պսակները, ան էր, որ կվճռեր իր ընտանեկան վեճերը, ան էր, որ պաշտպանություն կընձալեր իրեն՝ նեղության պահերուն: Այնպես որ Պոլսո Պատրիարքության պատմությունը իր մեջ կընդգրկե հայ գաղութինն ալ, բովանդակ այդ հինգ դարերու ընթացքին, թեև հայ կյանքը հաճախ Եկեղեցվո շրջանակեն դուրս ալ ելավ, ու հայ տարրեն մաս մը հեռացավ Հայոց Պատրիարքարանի հողեր իրավասությունեն: Նույնիսկ այդ պարագային Հայոց Պատրիարքարանն էր, որ մնաց հիմնական կորիզը հայ գաղութին, բազկերակը անոր հուզումներուն:

Չկար ավելի պատշաճ առիթ՝ ակնարկ մը նետելու այդ հինգ դարերուն վրա: Հանգրվանները ամենեն բարեգեպ պահն են ետև նայելու համար:

2

Աշխատությունը, որ կհետևի, մաս կկազմե, իրականին մեջ, գրվածքներու շարքի մը, որոնք պիտի պատմեն հայ ժողովուրդի կյանքը սուլթաններու լուծին տակ:

Վեցուկես դար թուրքին հետ ապրեցավ հայը: Վեցուկես դարը փոքր շրջան մը չէ, որպեսզի լեցուն չըլլա դեպքերով, մանավանդ երբ այդ դեպքերը կընթանան բացառիկ պայ-

մաններու տակ՝ աշխատանքը խոտվող մեծ տագնապններու շրջապտույտին մեջ:

Յ

Այս աշխատության ընթացքին պիտի խոսինք առաջին հերթին Պոլսո Հայ Պատրիարքությունից մասին, սկսելով առեղծվածային այդ Հովակիմ պատրիարքին ու հասնելով մեր օրերուն:

Եվ այս դուրիս աշխատանք չէ:

Հինգ դարու ընթացքին 80-ի չափ պատրիարքներ նստած են Պոլսո Աթոռին վրա: Տարբեր նկարագրով, տարբեր արժեքով ու տարբեր հեղինակություններով դեմքեր, տարբեր ալ պիտի ըլլային անշուշտ իրենց գործունեությունները, իրենց կատարած դերով և Հայ եկեղեցւոյ պատմության մեջ իրենց գրաված տեղով: Այդ դեմքերն շատերը հետք մը չձգած զացին, ուրիշներ ալ եղան, որոնց գործունեության մասին ոչինչ հայտնի չէ: Եղան ալ, ա՛պա՛դ, որոնց հետենք սե քիծ մը մնաց:

Արդարև, Հովհաննէս Կոլոտի և Հակոբ Ննւլյանի կողքին, օրինակ, որոնց փառքով պսակեցին իրենց շրջանը, և նաև այնքան օրիշներու, որոնք տեղ կանգնեցան հայ ժողովուրդին իր փորձության ու դժբախտության պահներուն, պատրիարքներու ամբողջ շարան մըն՝ ալ կա՛րգոր պատմությունը պիտի հիշեք և անցնէք:

Շրջան մը եղավ, որ պատրիարքները արագ-արագ հաջորդեցին իրարու: Այս քիչ չէ՝ դեռ դեմքերը, երբ միեւնույն դեմքը քանիցս եկավ Աթոռը թագմիլ կարապետ Կեսարացիին անդամ նստած է Պատրիարքական Աթոռը: 4-ական անգամ են նստած Դավիթ Արևելցիին և Հովհաննէս Խուլքի, ու 3-ական՝ Եփրեմ Ղափանցիին և Գրիգոր Կեսարացիին: 16 պատրիարքներ ալ 2-ական անգամ գրաված են Աթոռը:

Համախառն այս փոփոխություններուն մեջ ի՛նչ և ի՛նչու փաստեր ծածկված են սակայն երբեմն, եթե մեկ կողմն դեր կատարած են օրվան աղբիցիկ հայոց կամապականությունները՝ այդ փոփոխությանց մեջ, կամ օուլ-թաններուն ու վեզիրներուն շահագրգռությունը, նվազ դեր չեն կատարած անձնական փառասիրությունները, փոխադարձ թշնամությունները, ինչպես և կրքոտ պայքարը՝ Աթոռը իրարմե հափշտակելու համար:

Բա՛վական է հիշել, որ միակ տասնամյակի մը ընթացքին, 1641-են 1650, 7 պատրիարք փոխած է Պոլիսը:

Պատրիարքներ ալ եղան, որ Պոլսո Աթոռը կռվան ըրին էջմիածին հասնելու համար, Պատրիարքարանը դարձնելով հաճախ դաժադություններու քուլն: Շրջաններ ունեցավ Հայ Եկեղեցին, երբ հալ ժողովուրդը գրկված

էր, ամենադուրեք չափով մը անգամ, դեր ունենալ կաթողիկոսներու ընտրության շտաբին, կուսակցութիւն Աթոռը կերթային թագմիլ անոնք, որ ճարտարությունը կունենային շահին կամ սուլթանին և կամ ասոնց մտրդոց կամքը շահելու: Այդ շրջաններուն Պոլսո հայ ամիրաներուն քմահաճույքն կսխմված էր այս կամ այն հոգևորականը այդ գահը թագմեցնել, և հոն կերթար թագմիլ հետևաբար ան, որ ամենեն ավելի հաճելի էր օրվան ամիրաներուն:

Կոլոտ ու Նալյան անշուշտ բացառություններ չէին: Անոնցմե ատալ և անոնցմե հետո Պոլսո Պատրիարքական Աթոռը թագմեցան կարկառուն ուրիշ դեմքեր ալ, զորս լի կրնար հարգանքով չհիշել Հայ եկեղեցւոյ պատմությունը, որպիսին էր, օրինակ, անոնցմե շատ ատալ, Գրիգոր Կեսարացիին, թե՛ ան զուգահեյնքով կրքերու բախման օրերու՝ պայքարներու ստիպվելով խառնվել ինքն ալ և անոնցմե շատ հետո ամբողջ շարան մը պատկանելի դեմքերու, որոնք պատվեցին իրենց շրջանը:

Դեռ խոսքը չենք ըներ ժն և ԺԸ դարերու բանաստեղծ մեր պատրիարքներուն, որ աշխարհիկ մեր գրականության համեստ նախակարապետներն եղան և երգեցին ժողովուրդին լեզվով և անոր հուզումներով, ինչպես Նույն այդ Գրիգոր Կեսարացիին և Հակոբ Նալյանը, Նուրմախան Մելքիսեդեկ Սուպհին (1698—1699), Գալուստ Կալծակ Ամասիացիին (1703—1704), Զաքարիա Վանեցիին (1626—1631 և 1636—1639) ու նաև տարածախառն Ավետիք Եղիշեցի (1702—1703 և 1704—1706), որմե համով տաղեր կմնան, առանց դեռ հիշելու հին դարերու միակ մեծ երգիծարանը՝ Մարտիրոս Ղրիմեցիին, որ կարճ պահ մը (1659—1660) նստավ Պոլսո Աթոռին վրա ալ, և որմե երգիծանքի քանի մը գուլիս-դործոցներ կմնան:

Պատրիարքական Աթոռը դժնդակ պահեր անցուց մանավանդ այն շրջաններուն, երբ կաթոլիկ քարոզությունը թափ կստանար հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ: Կունակը Ֆրանսուայի տված, Հռոմ ուզեր էր գրավել այն օրերու հայ միջնաբերդը՝ Պոլիսը, եվ ան կիրարկեց խայծի բոլոր ձևերը: Առանց հիշելու տխրահույակ Մելքիսեդեկ Գառնեցիին, որ իր շահատակությանը ճամբուն վրա տևրի մը Պոլսո Աթոռն ալ նստավ (1599—1600), իր ետք արկածախնդրությանց մեջ մխրձվել և իր խիղճը վերջնապես վաճառել առաջ Հռոմին, Պոլսո հայ պատրիարքներն քանի մը ուրիշներ ալ, ինչպես Զաքարիա Վանեցիին և Հովհաննէս Խուլքի, շուտով ինկան ծուղակը, ինչպես ուրիշ քանի մը եկեղեցիներ ալ իրենցմե հետո, և փոխարեն պատրիարքներ՝ ալ եղան, ինչպես Գրիգոր Կեսարացիին (երիցս պատրիարք

1601—1625 տարիներուն միջև), Գավիթ Արեւելի (դարձաւ երկու Պատրիարքական Աթոռը նստած 1643—1651 տարիներուն), Եփրեմ Ղափանցի (նույնպէս պատրիարք երկու 1684—1702 տարիներուն շրջանին), որոնք բաւական պայքար բացին մարդոտութեան դէմ, պայքար, զոր ծալրահեղութեան պիտի հասցնէր, ավարտ, Ալեքսիս Եմբրակացի (1702—1703 և 1704—1706), առիթ տալով դժբախտ դեպքերու, որոնց զոհ պիտի երթար և ինքը, Հաջորդեցին ուրիշներ, ինչպէս Կոլոտ (1715—1741) ու Նալլան (1741—1749 և 1752—1764), որոնք մեզմ գիրք բռնեցին դավանական այդ կոիմներուն մէջ, ինչպէս զգուշ պիտի ըլլար, իրենցմէ հետո, Գրիգոր Պատմաճայան ևս (1764—1773), թեև դեպքերը դարձաւ ծալրահեղութեան պիտի մղեր անկէ հետո Զաքարիա Կաղզկանցի (1773—1781)։

Գավիթ-Գանիեւյան լարաբաստիկ վեճերը Մայր Աթոռին մէջ Պոլսին ալ պիտի վարակէին ճիշտ այդ օրերուն, իրենց հորձանքին մէջ քաշելով պահ մը Պոլսոյ Աթոռը ևս։

ԺՔ դարու սկիզբը արդեն շուափելի էր վտանգը, որ Հայ եկեղեցւոյ կապառնար Կաթողիկոս Զարեհոսեան երեսնէ Որսացվողներու թիւը հետզհետեւ կշատնար, հոգեւորականները փարախը կիլնային տակաւ, և ամիրաներուն մէջ ալ փոքր չէր կաթողիկոս դարձաներուն թիւը։ Սրվան պատրիարքները չէին կրնար անտարբեր մնալ հարաճուն այս վտանգին առջև, եւ արդարեւ պատմութիւնը կարծանազոր անոնց միամիտ ճիգերը Հայ եկեղեցւոյ և նոյն վերադարձներու մոլորչալեւեր, ինչպէս այդ եղաւ Պողոս Աղիւսեան (1815—1823) և Կարապետ Պալաթեցի (1823—1831) պատրիարքներուն օրով, երբ միութեան ամուլ փորձեր և անոնց կցված եղբրական զնայքիի հետո, Հոռոմ, կաթողիկոս պետութեանց աջակցութեամբ, հուսկ ուրեմն պիտի հաջողէր հայ կաթողիկոսութեան Պատրիարքութիւնը մը ստեղծել Պոլսոյ մէջ 1830-ին, և նվիրագործել այս կերպով ճեղքը, զոր դարերէ ի վեր կփորձեր բանալ հայ ժողովուրդի ծոցին ներս։

Պատրիարքական Աթոռ եկան Նստիլ, ԺՔ դարու կեսերուն մոտ, կարգ մը դեմքեր ալ, որոնց օրով Պոլսոյ հայ համայնքը ինքն սկսաւ խլրտիլ ներսէն։ Ժողովրդական խաւերու պայքարն էր միահեծան պատրիարքներու և ամիրաներու կամայականութեանց դէմ։

Ամբողջ 30 տարի, այսինքն Ստեփանոս Աղաւնի (1831—1839 և 1840—1841), Աստվածատուր (1841—1844), Մատթեոս Զուխանդեան (1844—1848), Հակոբ Սեբորյան (1839—1840 և 1848—1858) և Գևորգ Բերեսեան (1856—1860) պատրիարքներուն օրով էր արդարեւ, որ Հայոց Պատրիարքարանը

նը թատր եղաւ բուն պայքարներու, որոնք 1860-ին պիտի հանգեին Ազգային Սահմանադրութեան, հուլիսեան և հուլիսեան երկար շրջան մը քանալով հայ համայնքին։ Սույն հիշվածներէն երկուքը, Մատթեոս և Գևորգ, հետո նստեցան նաև Կաթողիկոսական Աթոռը, առաջինը 1858—1865, և երկրորդը՝ 1866—1882, Մատթեոս, ծանր ճակի մատենագրական աշխատանքներով, իրեն պատրիարք ուղարկելով եղաւ ամիրաներու հանդէպ իր անհաշտ դիրքով և իր հախտն գործունեութեամբ, իսկ Գևորգ, որ Բրուսան շինցուցեր էր պատրիարք դառնալի առաջ, հին հոգեւորականի տիպար էր ու շիրքով հաշտվիլ նոր օրերու մարդոց հետ, երբոր նստաւ պատրիարքի Աթոռը, Փոխարեն, լուսավոր հետք մը պիտի ձգեր էջմիածնի մէջ՝ ճեմարանը, որովհետև հոն տարբեր պայմաններ էին։

Աստեղծուով մեր օրերուն, առաջին պատրիարքները, զորս Աստեղծութիւնը քերով գործի դրուի, տարբեր եղան իրենց խառնվածքով ու դերով։ Աստեղծի Արդիւն Աղիւսեան (1860—1861), Ստեփանոս Մաղաքյան, որ երկու տարի տեղապահութիւն վարեց (1861—1863) և Պողոս Թաթարյան (1863—1869) զուգահեռակցեցան Սահմանադրութեան մեղրալուսնի օրերուն ու քալեցին օրվան հասանքին հետ։

Երիմյան (1869—1873) Պատրիարքական Աթոռ կուգար արդեն կտուք դարձած, բայց իր անզուսկ եկարագիրը շիրքով առկալ Սահմանադրութեան կաշկանդումներուն։ Ստիպվեցաւ Աթոռը լքել ժողովուրդին ջալներուն նվիրվելու համար դարձաւ, և անոնց անսունով երթալ բախելու համար։ Եմբրակացի խղճմտանքին ու ձեռնուտայն դառնալու համար ետ։ Երբոր Հավիթ զայն աքսոր դրեց Երուսաղեմ, զայն ավելի ամրացուց հայ ժողովուրդի պաշտամունքին մէջ։ Ազգը, միահամուռ, Կաթողիկոսական Գահը բերաւ զայն իր աքսորին, հուսախաբովելու համար շուտով դարձաւ միահամուռ։ Ինչպէս Պատրիարքական Աթոռին, նույնպէս Կաթողիկոսական Գահուն վրա շիրքով մեծ դեր խաղալ Հայոց Հայրիկը։ Ան պատմութեան անցաւ Հայոց աշխարհի կակիծներուն արձագանք եղած, անոնցմով նույնացած և զանոնք երգած ըլլալուն համար առաւելապես։

Ներսէս վարժապետայան (1874—1884) պատմական րոպէի մըն էր, որ զանկեցաւ Ազգին դուրսը։ Հայկական դատը սեղան եկաւ իր օրով, և առաւելապէս իր շանքերով։ Քաջութիւնն ունեցաւ ան Եմբրակացի դանբր բախելու հանուն հայ ժողովուրդի դատին, և երբ Եմբրակացի զգեստն զինքը իր հուլիսեան մէջ, նույնքան ճարտար եղաւ Համիրի վրեժ-

խընդրությունը հեռացնելու Օժտված մտավոր որոշ պատրաստություններ, անստույգ նկարագրի տեր, կարճ կյանք մը ունեցավ սակայն, և չկրցավ լուսավորչի Աթոռն իսկ բազմիկ, թեև ընտրված էր, իր հակառակորդները իր քաղաքականությունն էր, որ հարվածեցին: Մեկը չկրցավ դաշին մարդուն:

Իր հաջորդը՝ Հարություն վեհապետյան (1885—1888) իր անունը նրուադեմի կապեց քան թե իր Պոլսո պատրիարքություն: Մուկեռանդ և խստաքարո, Պոլսո մարդը չէր ինք այդ օրերուն, ու նախընտրեց նրուադեմի: Բայց հոն ալ, իր զառամյալ տարիներուն խրտվիլակ մը պիտի դառնար լոկ, պատճառ հանդիսանալով, որ ստեղծվի դժբախտ այն թեճուկը, որ տասնյակ տարի ալեկոծեց հայ կյանքը Պոլսո և նրուադեմի մեջ:

Համիդի տիրապետության վերջին 18 տարիները ամբլի ահավոր եղան: Անոնք զուգահեռացան այն պոռթկումներուն, զորս հայ ժողովուրդը ունեցավ տեղ-տեղ իր ցասումը հայտնելու համար վարչակարգի մը դեմ, որ հետզհետե զարհուրելի կդառնար:

Հայոց պատրիարքներն ու Պատրիարքարանի ազգային ղեկավարները չէին կրնար դեպքերուն խաղալիք չըլլալ այդ ահավոր շրջանին: Երեք պատրիարքներ նստեցան այդ շրջանին Պոլսո Պատրիարքական Աթոռին վրա, իորեն Աշրգյան (1888—1895), Մատթեոս Իզմիրլյան (1895—1896) և Մաղաքիա Օրմանյան (1896—1908), և երեքն ալ տարբեր կերպով ըմբռնեցին իրենց դերը ու տարբեր քաղաքականություն վարեցին հայ ժողովուրդի գլխուն կուտակված ամպերը հեռացնելու և երբ փոթորիկը այնուամենայնիվ պոռթկա, մեղմելու համար աղետը: Աշրգյան ծնրադրեր էր գազանին առջև ողորջելու համար զայն, Իզմիրլյան՝ նվրոպայի վրա հույս դրած, ամբլի ևս գրգռեր էր գազանը, Օրմանյան ջանացեր էր գազանը զսպել: Մտավոր պատրաստություն ունեին երեք պատրիարքներն ալ, բայց Օրմանյանն եղավ, որ մեր աչքերուն իսկ առջև հսկայի մը պես ծառացավ Հայ Եկեղեցվո պատմություն մեջ, Պոլսո Աթոռը անգամ մը ես պսակելով շուքով և փառքով, նալյանէն երկու դար հետո:

Զորս հոգևորականները, որոնք Պատրիարքական Աթոռը նստան «երիտասարդություն»-երու տիրապետության օրով, — Մատթեոս Իզմիրլյան (1908—1909), Նդիշե Դուրյան (1909—1910), Հովհաննես Արշարունի (1910—1913) և Զավեն Նդիլյան (1913—1915 և 1919—1922), — տարբեր պահերու զուգահեռացան: Իզմիրլյան 12 տարվան արսորեց կդառնար փառքով, բայց դեռ չհաշտված նոր կլիմային հետ՝ հայ ժողովուրդը զայն էջմիածին տարավ բազմեցուց. երբեմնի

«Երկաթե պատրիարք»-ը նոր օրերու մարդը չէր սակայն: Դուրյանի մտավոր բարձր ձիրքերը, անձին հմայեցն ու պատկառանքը բավական չեղան արդյունավոր ընելու Պոլսո իր պատրիարքությունը, ինչպես պիտի ընեին, օրինակ, անոր տասնամյա պատրիարքության շրջանը նրուադեմի մեջ (1921—1930), Հովհաննես Արշարունի գլուխ մը չարձանագրեց իրեն համար իր եռամյա պատրիարքությամբը, որովհետև բացառիկ էր այդ շրջանը, երբ կուսակցական կրքերը իրենց մուկեռություն հասած էին Պոլսո հայ կյանքին մեջ և երբ Բալկանյան պատերազմը նոր կացություն կստեղծեր հայ և թուրք հարաբերությանը համար և մեր հարեաններու քաղաքական շրջադարձը կվերաբառնար: Զավեն ամենեն գժրախոտն եղավ պատրիարքներուն: Հուլիսի պահ մը հետո, որ մեղ պարզեցր էր հայկական դատը, պիտի պայթեր մեծ փոթորիկը, աքսոր քշելով օրվան պատրիարքն ալ, սփոփանքի քանի մը տարի շնորհելի հետո աքսորեն դարձին, բայց ի վերջո հեռավոր ափեր նետելով զայն ալ իր ժողովուրդին հետ:

Զրկված իր դարավոր իրավունքներեն ու ամփոփված հոգեւոր պետի մը համեստ պատյանին մեջ, Պոլսո հայոց պատրիարքը բացառիկ դեր մը ալյևս չունի նոր Թուրքիո օրով: Դժգույն պատրիարք մը եղավ Մեսրոպ Նարոյան (1926—1945):

Ոչ իր համեստ ուժերը ոչ ալ օրվան պայմանները թույլ կուտային Արմաշի նախկին վանահոր անուն մը թողուլ: Փետրգ Ասլանյան, որ երկիցս տեղապահ եղավ (1920—1926 և 1945—1950) առանց հաշտելու Պատրիարքական Աթոռը բազմիկ, ծափերու մեջ չհեռացավ աշխարհէն:

Գարեգին Խաչատուրյան իր տասնամյա պատրիարքության ընթացքին (1950—1961) սփոփանք մը եղավ իր հոտին համար, խոհեմությունը քծինքի չվերածեց, սիրաշահեց՝ բայց չստրկացավ, ուզեց շունչ տալ հայ կյանքին ու Պատրիարքական Աթոռին հմայք, և այքերը փակեց իր ստեղծած գպրեմանքին առաջին բերքը շտեմած:

Շնորհք Գալուստյան 1961-ին անոր թափուր թողած Աթոռը նստավ: Հինգ դարերը, զորս կտոնենք այսօր, թող իրեն ուղեցույց ըլլան:

Այս դեմքերեն շատերուն պիտի անդրադառնանք: Եթե այժմեն իսկ քանի մը դիժեր տվինք անոնց գործունեութենեն, ընդգծելու համար էր միայն, թե ի՞նչ ահավոր բեռ էր դրած ճակատագիրը անոնցմե յուրաքանչյուրի ուսին, և թե որքան դժվար էր հաճախ նավը անսայթաք անցնել փոթորիկներու մեջեն:

Զկարծենք, սակայն, որ Պոլսո Պատրիարքական Աթոռը իր պատմությունը գրելու

ամար քաղ կսեպեն իր պատրիարքները: Այդ թող պետք է ըմբռնել իր ամբողջ կազմով, իր շրջապատով ալ: Շատ անգամ պատրիարքներուն դերը ավելի դուրսն եղած է քան իննը, որոնք իրենց շուրջն են եղած և որոնք առաջին վարած են գիրենք, Հոգևորական թե շխարհական ալլազան դեմքեր կը դարձան յայտ Հինգ դարու կյանքը, թեև պետությունը պատրիարքը ճանլլած է միշտ իբրև գլուխ զգրի, և պատմությունն ալ անոր կկապեն իր պաշտոնը: Թողունք ամիրաները, որոնք քմայքներուն հետ քալլ է նետած հաճախ օրվան պատրիարքը, աշխարհական մարդիկ են եղած, որոնք շատ անգամ կոթնած է ան, և որոնք, քանի մոտենան մեր օրերուն, այնքան փոխակերպ են դարձած Պատրիարքարանի մեջ: Իսկ ստվար է թիվը այն հոգևորականներուն, որոնք առանց Պատրիարքական Աթոռին վրա անտեսած ըլլալու, իրենց շնչտը դրած են իրենց ամսական կիկն վրա, և եղած են նույնիսկ քահանայներ, որոնք ստվերի մեջ ձգած են մեծ խոտորանները: Անր օրերուն քահանաներ ալ տեսանք, որոնք առջեմն ակնածանքով կանցնեն թաղին քարոզիչ նպիսկոպոսը:

4

Բայց Պոլսո հայ գաղութին պատմությունը իմիայն Պատրիարքական Աթոռին պատմությունը է: Պոլիս դեր կատարեց հայ ժողովուրդի պատմության մեջ նաև տարրեր մարգերու վրա, ավելի ճիշտ՝ գրեթե ամեն մարդի վրա: Դժգոհ կատարեց նախ անոր համար, որ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքն էր և զորքն ան ամբողջ հինգ դար: Ու բնական էր, որ մայրաքաղաք դառնար ան և հայուն համար, ինքնորհիվ առանձնաշնորհյալ այն դիրքին, զոր հայ տարրը կվայելեր հոն օսմանյան գահուն նստմանիցական հովանիին տակ, ինչպես կվայելէր նորիչ ազգեր ալ, իսլամ ըլլալին թե ոչ: Պոլիսը պիտի չկրնար կատարել սակայն միայն դերը, զոր իսկապես կատարեց հայ ժողովուրդի պատմության վերջին հինգ դարերուն մեջ, եթե հոն հաստատված ըլլար, գեպարդներու բերմամբ, Թուրքիո հայոց Պատրիարքական Աթոռը: Այդ Աթոռին շնորհիվ էր, որ հայ ազգային կյանքը ծաղկեցավ օսմանյան ամայնաքաղաքին մեջ, հեղինակություն և ուղեցույց դառնալով մոտավոր և հեռավոր բոլոր հայ շրջաններուն համար:

Մանր բն է խոսիլ Պոլսո հայ գաղութին և իր դերին մասին: Դժվար է, նյութին ընդարձակությունը համար նախ: Բազմաթիվ երեսմաներ կընդգրկեն այդ նյութը, որովհետև հայ ժողովուրդը արևմտյան հատվածի պատմությունը պահ մը եկավ կեդրոնական սուլթաններու մայրաքաղաքին մեջ: Հայ ժողովուրդի

քաղկերակը դարձավ ան երկար ժամանակ մը, ու հայ կյանքի շատ մը երևույթները հոն սկիզբ առին կամ հոն զարգացան: Պոլսո հայ գաղութին պատմությունը գրել կնշանակեն հետևաբար հայ ժողովուրդի հինգ դարու կյանքը պատմել կերպով մը, որովհետև առավել կամ նվազ չափով, և ուղղակի թե անուղղակի ան առնչություն ունեցավ այդ կյանքին բոլոր փուլերուն հետ ալ: Դժվար է և անոր համար, որովհետև նյութը շատ քաղք երեսներ ալ ունի, որոնք տարբեր եղրականություն կրեն, տարբեր անկյուններն դիտված ատեն: Շատ է գրված Պոլսո հայ գաղութին մասին, բայց երբեք լրիվ: Թերի զննած ու սխալ դատած են դայն հաճախ, ու բնականաբար հակասական են տրված վճիռներն ալ: Դժվարություն կըսենք, եթե փորձենք վերջնական հզրականություն հանգիլ նոր օրերու լույսին տակ մեկ հայտարարի բերելու համար այդ հակընդդեմ տեսակետները:

Իրականին մեջ Պոլիս գաղութ մը էր իր ուրույն դիմագծությամբ, ոչ ալ հայ համայնք մը իր սեփական հատկանիշներով: Այդպես, ան հաճախ փորձեր էր ըլլալ, բայց միշտ ձախողներ էր: Հազիվ կերպարանք առնել սկսած, նոր տարր մը եկեր, հոսեր էր ծոցը, ու նոր դիմագծություն էր տվեր անոր: Հետևաբար անհեթեթ պիտի ըլլար Պոլիսը զննել իբր միատարր գաղութ մը, իր հանրային կյանքին որքան իր բարքերուն և սովորության մեջ: Միակ հնարավորը հետևիլը պիտի ըլլար, քալլ առ քալլ, անոր կյանքին դարե դար, և անոր ալլազան դիմահեղաններուն, ու փնտռել նպաստը, զոր ան ստացավ ուրիշներե, և նպաստը, զոր ուրիշներուն բաշխեց փոխարեն:

Պոլիս խճանկար մըն էր ավելի, ուր բոլոր հայ գավառներեն մասնիկ մը կար: Ամեն պատահարի հետ չավառներեն նոր քարավան մը խուժեր էր Պոլիս, միասին բերելով իր բարքերն ու սովորությունները, իր բարքառն անգամ: Ժիշտ է, որ իր ծոցը խուժող բոլոր այդ տարրերը կծուվեին իր մեջ, բայց հաճախ ալ կալլափոխեին գայն: Այդպես էր որ դարերու ընթացքին հոն Պոլիսն հետք մը չմնաց, և եկվորները տիրեցին Պոլսո, հաշտվել հետո սակայն նոր կլիմային հետ, իրենց բարքերը խառնելով տեղվույն մեջ իրենց գտածներուն, իրենց բարբառը ձուլելով տեղական ուսկոթներին հետ:

Այնպես որ, երբ Պոլիս կըսենք, պետք է հասկնալ հայություն մը, որ անընդհատ կնորոգվեր հոն, և որ անդադար գավառն բարքեր կրեր, մայրաքաղաքին պատշաճեցնելով դանոնք, ասիականը փորձելով խառնել եվրոպացիներեն իր տեսածներուն, հաճախ

կան դատը, Բայց քիչ հետո, 1912—1913-ին, երբ սերիտասարդ թուրք-երը հայ ժողովուրդին համար նոր աղետ մը կ'զարբնեին՝ հայ և թուրք բարեկամության շրջանը փակելով, հայոց Պատրիարքարանն էր դարձյալ, որ տեղ կանգնեցավ Հայ դատին։

Հուլյանրու և երազներու նոր պահ մըն էր հայ ժողովուրդին համար, բայց առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1914-ին, շարունակեց ևս, քերտասարդ թուրք-երը կարծեցին, թե սրածուլենն անցնելով Հայոց աշխարհը, պիտի ընդմիջտ թաղեն հայ ժողովուրդի դատը անոր ավերակներուն տակ։ Պատմությունը ցույց տվավ, որ անոնք սխալած էին։

Յ

Պոլիս հայ մշակույթին օրրանը ևս դարձավ պահ մը, եվ իր այդ դերը չի կրնար լկաղմել բացառիկ ուղարդության առարկան քոյոր անոնց, որոնք երբեքն պիտի զբաղին Պոլսո անցյալով։ Այդ դերը կապված է Պոլսո Պատրիարքարանի դարավոր կյանքին հետ ալ, որովհետեւ Պատրիարքարաններու իրավասությանց ենթակա էր կարևոր չափով մը փոքրամասնությանց մտավոր կյանքը ևս և հետևաբար անոնց հովանիին տակ էր, որ զարգացավ ան առաջնայան։

Դիպվածով չէր որ Պոլիսը մշակութային կեցրու դարձավ հայության համար։

Միայն Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը չէր ան։ Միևնույն ժամանակ Արևմուտքի և Արևելքի հանդիպման կետն էր, և հետեւաբար կուլված էր լուսամուտ մը ևս դառնալ լուսի սպասող ժողովուրդներուն համար։

Հայ գաղութը նս պիտի եզմվեր այդ լուսամուտն, առավելագույն չափով մը։

Հայ ժողովուրդը և անոր հետ նաև Պոլիսն ալ շատ բան կպարտի նախ Գուլեներգին։

Օտար հողի վրա ծնունդ առնելն հետո 1512-ին, հայ տպագրությունը իր առաջին կայքերին մեկն էր ըրեր Պոլիսը և պատճառ դարձեր, որ անոր շնորհիվ հորիզոն բանա իրեն հայ ժողովուրդը Պոլսո մեջ էր արդարեւ, որ Արգար դպիր կանգ պիտի առներ Եվրոպայն իր դարձին և տպարան պիտի հիմներ 1567-ին, Պոլսո առաջին հայ տպարանը։ Իրմե դուր մը հետո էր, 1677-ին, որ հայ գրքերու տպագրության հետամուտ պիտի ըլլար պահ մը Արեմիա Չելեպին ալ, ասպարեզ տալով հետո Գրիգոր Մարգվանցիին, որ ամբողջ 40 տարի, 1694—1734, հայերեն գիրք պիտի տպագրեր ԺԸ դարուն արդեն կրազմանան հայ տպարանները, և իրարու ետև իրենց տպարանները կուսնան Սարգիս դպիր, Մարտիրոս դպիր, Աբրահամ դպիր, Չնչին Հովհաննես, Մատթեոս դպիր, հիշելու համար ամենն կարևորները։

Ու լմոռնանք, որ Պոլիս տպված այդ հին գրքերը, որոնք թերեւ շատ անգույն մնան ձգրոպական ուստանկերու միջ տպված շքեղ հատորներուն քով, շուք կձգեն բոլորին վրա իրենց զմայլելի զարդերով, որոնց միջ անպունուն համեստ փորագրիչներ փորձեր են տպրեցնել հայ մանրանկարներու զարգային գծը։

Մտքի տիտաններով հարուստ շեղան հայ գերության դարերը, Հայ մշակույթը վանքերուն խորն էր քաշված երկշառ, իսկ դուրսը քաղություն լուսնին մարդիկ իրենց միտքը ձմելու։ Պոլիսը քաջառության պիտի լկաղմերու եվ ալեուամենյանիվ, ԺԸ և ԺԹ դարերուն քանի մը դեմքեր եկան հայտնվիլ և փառքով պսակել իրենց դարը, ԺԸ դարուն ծառացավ հանկարծ, կոնծած այդ շրջապատին միջ, ուր զավանկան վեճերը կհյուսնին հայ կյանքը և հազար հոգեր կխոտվին հայ ժողովուրդը, Արեմիա Չելեպին, որ շահ մը եղավ մայլ այդ օրերուն համար, իր ջունչին տակ պահելով իր տպրած այդ կարճ շրջանը, և պատկառելի երկեր ձգելով իր հաջորդներուն ալ, երկեր, ուր կկոթողանա գրչի և հմտության մարդը, բանաստեղծն ու լեզվագետը, մտածողն ու ռահվիրան։ Իրմե դար մը հետո Պաղտասար դպիրն եղավ, որ լույս տարածեց սերունդի մը վրա, հայ նոր աշխարհարարին խանձարուրդ պատրաստեց, ճանապարհ հարթեց նոր աշուղներու սերունդ ևս ստեղծեց, իր օրերուն է, որ Պոլիսը օմեցավ հմտության ու տքնության նոր բարձունք մը՝ Գևորգ Պալաթցին, լեզվագետ ու պատմաբան հաջասարապես, որուն տպված և անտիպ երկերը ամոթով կթողուն հիտապա շատ մը սերունդներու։ Պիտի անդրադառնալ այս երեքին ալ, որովհետեւ առանց անոնց ցրտբախտ պիտի ըլլային այդ երկու դարերը։

Նոր աշխարհարարը Պոլսո մեջ էր որ մարմին առավ, եվ այս փոքր արժանեք մը չէ դաղութի մը համար, որ շատ նախնական ռամկորեն մը կխոսեր ինքը, և որ այնքան հեռու էր Մայր հողեն թարմ ավիշ ծծելու համար անընդհատ անկե և իր բարբառ առույգ պահելու համար, եվ սակայն Պոլիսը կրցավ անխնջ իր ճիգով, գրական լեզվի վերածել, որ այդ անշուք բարբառը, դեղեցկացնել և ճոխացնել զայն։ Դյուրին չէ այդ աշխատանքը։ Պատվելիներու ամբողջ փաղանգ մը կար Պոլսո մեջ, որ կգաներ այդ ռամկորենն, ու կաշած կմնար գրաբարին, գրաբարը հասկընալով անշուշտ նոր օրերու իր եղծված ձևի մեջ։ Նախ պետք եղավ ուրեմն այդ մզոտ որչերը մաքրել, և հետո ժողովուրդին գիրք ու թերթ տալ իր հասկացած լեզվով։ Մեծ տքնուրյունը անկե հետո էր։ Շատ աղքատ էր այդ ռամկորենը դարուն տոկալու համար։ Բանի մը սերունդ ճգնեցավ, որպիսով զոտ գայն ու

հարստացնեի ժիշտ է, Մխիթարյանները և քողոքականները օգնութեան հասան իրենց ևս ուսմանը որդեգրելով իրենց ինչ-ինչ հրատարակութեան, ինչպես «Գիտակ»-ին և «Բազմավեպ»-ին ու «Նոստարան»-ին մեջ կամ ուղի ցույց տալով, ինչպես ըրավ մեծ Այսերյանը, Բայց Պոլսո սերունդներն էին, որ ստանձնեցին բուն տքնութիւնը, Պետք եղավ սակայն, որ զսպվի ոմանց խանդավառութիւնը բռնազրոստիկ աշխարհաբար մը ստեղծելու քմածին կանոններով, ուրիշներու ալ ապաժամ փորձերը գրաբարը իր դազադեն հանելու, նվաղ դժվար շեղավ աշխարհաբարը թուրքերեն քառերեն և ձևերեն ազատագրելու մեծ աշխատանքը, որ նույնպես անհրաժեշտ էր, և մանավանդ նոր լեզուն նոր քառերով հարստացնելու, օտար միտքը հայ քառերով արտահայտելու ճիգը, որ տեսակ մը կիրք և մենամոլութիւն դարձավ ի վերջո արեւմտահայ գրողին համար, Գուցե շափազանցութեան գացիք մեր այդ կրքին մեջ, բայց մասամբ մեր այդ կրքին պարտական է նոր աշխարհաբարը իր քառազանքը, ուրկեք քառերախտաբար լայն շափով մը կօգտվի այսօր սովորական աշխարհաբարը, թեև երբեմնի հայ կովկասը կհեգնէր մեզ քառ ստեղծելու մեր նույն այդ կրքին համար, Գասական ձեռնոր էր գտած արեւմտահայ աշխարհաբարը, երբ արեւմտահայ գրականութիւնը սարսեղմով իր իսկ բույնին մեջ:

Պոլսո մշակութային կյանքին մաս կկադմեն նաև հայ դպրոցները, որոնք, հիմնովի սկսած ԺԸ դարու սկիզբներէն, անցյալ դարուն է, որ ցանց ստեղծեցին Պոլսո բոլոր հայ թաղերուն մեջ, Գլուխին աշխատանք չէր եկեղեցիներու խուցերէն և պատվելիներու ճանկին անտեղ հայ մանուկները, բայց այդ աշխատանքը այնուամենայնիվ եղավ մինչև որ կրթութիւնը սկսավ քալել օրվան պահանջներուն հետ: Ամեն թաղ իր նախակրթարանն ունեցավ, Սկստար իր շէմարանը, և հետագային Ղալաթիա իր Կեդրոնականը, առանց հաշվելու այն կրթարանները, որոնք անհատական նախաձեռնութեան արդյունք էին և որոնք ևս սերունդ հասցուցին տասնյակ տարիներ, ինչպես Պերպերյանը, և առանց հաշվելու հայ կաթողիկ կրթարանները, որոնցմէ մեկուն՝ Լուսավորչյանին՝ տեսուչը վարուժանն էր պահ մը, և զույգ Մխիթարյաններու կրթարանները Բանկալթիի, Պերայի և Գաղըզլուղի մեջ, որոնք նույնպես հունձք տվին բազմաթիվ տասնյակ տարիներու Մեր ուսումնասիրութեան ընթացքին բացառիկ հուզումով է, որ պիտի հիշենք սակայն գուրգուրանքը, զոր հայ ժողովուրդը ընծայեց իր դպրոցներուն, և այն պայքարները, զորս ան մղեց, ինչպես Սկստարի շէմարանի պարագային,

որ ճամբա պիտի բանար Ազգային Սահմանադրութիւնը կանխող կոիվներուն:

Պոլսո հայ մտավոր կյանքին ծաղկման մեջ բացառիկ դեր կատարեցին թաղերու մեջ հիմնված ընթերցարաններն ու մշակութային միութիւնները ևս: Ժիշտ է, այնքան ալ երկար շեղով անոնցմէ ամեն մեկուն կյանքը, բայց ամեն մեկը իր նպաստը բերավ տվյալ պահու մը: Ժողովուրդը կարգալու վարժեցուցին նախ անոնք, գրեթե ու թերթեր իսկ հրատարակեցին կամ սատարեցին անոնց հրատարակութեան և մաս առին Պոլսո գրական ու գեղարվեստական կյանքին մեջ, եվ արդար էր, որ մեր քանասերներն ոմանք գրադին անոնցմով, ինչպես այդ ըրին դիպտ. Թորգոմյան, Արշակ Ալպոյաճյան և վերջերս ալ Հ. Նիքրեմ Պողոսյան, թեև անհրաժեշտ էր, որ անոնցմէ շատերը առանձին ուսումնասիրութեան առարկա դառնան, ուշագրավ այն դերին համար, զոր ունեցան իրենց գործունեութեան ընթացքին, ինչպես ունեցան, օրինակ, Միացյալը, Ազգանվերն ու Հայուհայացը՝ Պոլսո սիրտը շերտացնելու համար գալաոփն, ինչպես ունեցին էր, անոնցմէ շատ առաջ, Համազգայցը՝ կամուրջ դառնալու համար ժերկավ գատված ճղբայրներու միջև:

Հայ մամուլը ևս թափ առավ Պոլսո մեջ: Եթե ան ծնունդ էր առեր 1794 թվականին հեռավոր շնչկաստանի մեջ Հարութիւն քահանա Եմավոյանի ղեկավարութեամբ, Պոլիսն է որ զայն դիմեցուց: Առանց հիշելու «Գիտակ Բիզանդյան»-ը, որ Պոլսո համար բայց վճենտիկ կտպելը, և «Լրո գիր»-ը որ տեղեկատու մըն էր միայն, Պոլսո մեջ էր, որ հետզհետեւ լույս աշխարհ եկան անհամար հայերեն թերթեր, որոնց թվումն անգամ կրնա գլխու պտույտ պատճառել մարդու:

Այս թերթերն շատերը կարճ կյանք միայն ունեցան, Ոմանք ալ տպվեցան տպված ըլլալու և հայ մամուլի պատմութեան մեջ հիշատակված ըլլալու համար լուկ, Յղան ալ, որ սե հետք ձգեցին, ինչպես Տերոյնց պատվելի հրատարակածները, որոնց դերն եղավ կոիվ բանալ նոր գաղափարներու դեմ:

Բայց թերթեր ալ եղան, որ զիծ բացին կյանքի մեջ, Սվաճյանի «Մեղու»-ն էր ադոնցմէ մեկը, որ կովանն եղավ նոր սերունդի մը նոր կյանք ստեղծելու իր ճիգերուն մեջ, Ութումյանի «Մասիս»-ը մեկ կողմէ ժողովուրդին սիրելուց հայ թերթը և մյուս կողմէ լայն շափով մը դարձնեց նոր աշխարհաբարը. իր թերթը ձեռքէ ձեռք անցավ հետո, ամեն մեկ խմբագրի հետ ուրույն դիմագրիծ ստանալով, բայց հայ մամուլի պատմութիւնը բացառապես պիտի հիշե Զոհրապի վարած շրջանը: «Արեւիք» և «Հայրենիք» մամուլը, ինչպես նաև գրականութիւնը մոտեցուցին

մշակութային արտի գարկին և գրական սերունդ
առաջատար ստեղծողներն իրենց շուրջը: Այդ սերունդն
որ մեզ պիտի գային Արփիարյանը, Զոհ-
մասյան ու Բաշալյանը, Կյուրճյանն ու Օստյանը,
Կարապետյանն ու Կամսարականը, և դեռ շատ
անուններ անհայտ հետո: Զմոռնանք և Պա-
րսիսյանը իր «Մեղու»-ով և «Միծաղ»-ով,
«Պատրոն»-ով ու «Եսիկար»-ով, և իր ծիծաղն
հեղինակությունը, որոնք հաճախ բժշկեցին Պո-
լիսիսը: Այս քանի մը անունները ոչինչ չեն ըսե-
ր արևելյան մամուլի մը մասին, որ ցյուցուց Պո-
լիսիսը կես դարն առաջ, և ուր պետք է երթալ
անհայտ մեր լեզուն, գեղեցիկանալու իր ճիգ-
նուն մեջ, մեր գրականությունը՝ իր այնքան
անհայտ լինելի էջերով, և երեկվան հայ կյանքը, որ
անհայտ մնացած է թերթերու հավաքածոներուն
մեջ:

Հայ բեմը Պոլիսը խանձարուր ունեցավ ի-
նքեն: Բեմ ստեղծելու փորձերը, որոնք եղե-
ր մին ալլուր, պատահական զեպքեր էին լու-
սավորության է, որ բուն քայլը առավ, և քիչ հետո
անհայտ մնացած տվյալ իրեն թիֆլիսյու, Հաղվի քա-
նի մը տասնյակ տարի շողաց այդ բեմը,
քայլ քայլ քանի մը տասնյակ տարին բավ եղավ,
որ անոր ծոցեն հայ ժողովուրդին գան իր
անհայտ ծոցույն արվեստագետները՝ Արուսյակ և
Աստղիկ, Հրայր և Սիրանուշ, Մարի-Նվարդ
Գարագաշյան քույրեր, Արամյան ու Մնակ-
յան, Թրյանց ու Ֆասուլյան, Վարդույան
ու Մաղաքյան, Հուսա ու Զափրաստ, և դեռ
այլ քանի այնքան վարպետներ, որոնց շարա-
վը հասավ մինչև մեր օրերուն, երբ ունեցանք
հայտնաբերած Փափագյանը ևս, Արուս Ոսկանյանի
Հրայր ներսիսյանի հետ մեկտեղ:

Հայ ժողովուրդի մեղքը չէր եթե Պոլսո հայ
բեմը խամրեցավ Համիդյան ռեժիմի ճիրան-
ողակներուն մեջ: Իր ուժերուն մեկ մասը գնաց այն
համանակ Կովկաս, և ուրիշ մաս մը անձնա-
գործություն եղավ թուրք բեմին:

Երկու վտիտ ճիգեր Պոլիսը բրավ 1908-ին
1919-ին՝ վերստեղծելու համար իր բեմը:
Բայց երկու անգամուս ալ շուրջավ հազիվ
հասնում:

Բայց մանավանդ հայ գրականությունը
առաջատարն էր կարտի Պոլսո Դժբախտություն
որ հայ ժողովուրդին համար վերածվիլ երկու
անգամ վերածնունդ, որոնք կուված էին զարգանալ
առաջընթաց պայմաններու մեջ, տարբեր միջա-
կայրերու ազդեցության տակ, և ստեղծել
արտերուն գրական լեզու և գրականություն: Հայ
ժողովուրդի արևմտյան հատվածը Պոլիսը ի-
նքեն խաբիս ունեցավ ստեղծելու համար իր
բեմը, ինչպես և իր գրականությունը, որ
գրականություն մը ճիգերեն հետո սկսեց իր ստանալ իր
անհայտ փական դիմագիծը, երբ փոթորիկը սարսեց
հայտնյալ հիմնը: Բայց վարպետները, որոնք հա-
մարտունցան այդ գրականության ծոցին մեջ, հայ

մշակութային պատմության համար պիտի մնան
մեկ սյուն ու պիտի չկորսվին իրենց թողած
երկերը, գոհարներու պես շողալով միշտ հայ
ժողովուրդի հոգեկան զանձարանին մեջ:

Պոլսո գերը պատմելու առթիվ հայ մշա-
կութի նոր զարթոնքին մեջ, պիտի չմոռնանք
անցուշտ և քույր Զմյուռնիան, որ մաս առավ
արևմտահայ լեզվի և գրականության համար
թափված ճիգերուն մեջ, դպրոց ու մամուլ ու-
նեցավ, ինչպես և գրչի ու մտքի մշակներ, ո-
րոնք իրենց ստեղծագործություններով և մա-
նավանդ թարգմանություններով զարկ տվին
արևմտյան աշխարհագրի ստեղծման և
ճոխացման:

Միամիտ չենք կարծելու համար, որ Հայրե-
նի հողեն հետո կրնան երկար շնչել գաղութ-
ները իրենց մաքի ճիգերով: Ուշ կամ կանուխ
անոնք դատապարտված են խամրելու: Բայց
այն օրերուն, երբ Պոլիսը կառաջնորդեր հայ
մտքին, հայը դեռ չուներ իր սեփական հողը,
ու Պոլիսը ինքը գաղութ չէր: Երբ ինչպես
Թիֆլիսն ու Բաքուն էին հայ ժողովուրդի
արևելյան հատվածին համար, Պոլիս ու մա-
սամը Իզմիրն եղան հայ մտքի կեդրոն, ուր
հեռավոր Հայ Հայրենիքը անընդհատ ափյլ
կհոսեր:

Հիմա, արդեն, հայ գաղութները, Պոլիսն ալ
մեջը, մասնիկներ են լուկ:

7

Հինգ դարերու այդ պատմությունը որքան
տխուր էջեր ալ ունի: Ստրկության ի՞նչ դառն
դրվագներ կան այդ դարերուն մեջ:

Բյուզանդիոն միշտ կշնչեր Պոլսո մեջ: Ներ-
քին վեճերու հետք մըն էր միշտ առ, մեծ մա-
սամ ունայն վեճեր, որոնք կրեկնին հոն
հանկարծ: Կրթութեն կրթերը երկար, մա-
րելու համար անպտուղ: Որքան բեղմնավոր
պիտի ըներ Պոլիս իր հինգ դարերը, այդ հոս-
պետս վատնված կորովն ու ճիգերը եթե
չլլային:

Լեվանտեի դասական քաղաքն էր Պո-
լիսը: Դարերու ընթացքին հոն ստեղծվեր էր
տեսակ մը արտառոց տիպար, որ Արևմուտքը
կկապկեր, քայց ասիացի էր հոգով, և որ սե-
փական դիմագիծ չուներ:

Հայերու մեջ ալ դաս մը եղավ, որ լեվան-
տեի հովիտ փորձեց առնել: Եվրոպացի դառ-
նալու իր անհաջող ճիգերուն մեջ ան
կորսնցուցեր էր իր սեփականն ալ: Կզաներ
ու կամենար իր պապերուն փորձերեն, միմո-
սի վերածված կեղծ բնահեղին մեջ: Այդպես
տիպեր տվին մանավանդ «Կաթոլիկ մի-
լիթի»-ն, «պրոտեստանտ միլիթի»-ն, որոնք
ընդհանրապես հոսը դեռ կուգար, քայց
որոնք ամոթ կզգային հայ անունեն:

Ամիրաններու շարանը, որ քանի մը դար իր թաթրի մէջ պահեց հայ կյանքը, նույնպէս տխուր էշեր թողուց Պոլսո պատմութիւնը, Գալանն տրեխներով մայրաքաղաքը, եկող այդ բախտախորհրդները կհարստանային խտիր շղիկով միջոցներու միջեւ, և հետո կունակ տված մեծեկ փաշայի, կուգային իշխել հայ ժամուռն, իզական անոնց մէջ, որ յնուցան նաև իրենց ժողովուրդը իրենց փառքին մէջ, երբեմն տեր կանգնեցան անոր դժնդակ վայրէկաններու, ու սատարեցին ալ ժամուռն, դպրոցին, Բայց մեծ մասամբ լքացան գացին առանց հետք մը ձգելու, Ու մեկը տեւեց սերունդն մը ալ վելի, եթէ չհաշվենք երեք այն գերդաստանները, զորս սիրով պիտի արձանագրեն մեր պատմութիւնը և որոնք Պալլան, հատկան, ու Տյուզլան կուվեցան:

Ժ դարու կեսերէն հետո ալ ամիրա շղիկները, Թուրքիո մէջ ստեղծված նոր պայմանները նոր տեղ ստեղծեցին՝ հայ բազմալեւոյնքան գարշելի, որքան երբեմն հաշտ միջանները, հայ աղաներն ալ բախտով հաղթատեցանք էին խուլպեւս, մեծ մասամբ կըրպակներու մէջ դիգած իրենց հարստութեան: Անոնք ևս իրենց տիրապետութեան տակ կուզեն պահել ժամն ու դպրոցը, և իրենց գերագույն հաճույքն էր իրենց դմբ բարեկեցեւոր տերտերներն ու վարժապետները: Ապրուկ Թուրքին մոտեցած ատեն, հոխորտ կ'մտնէին ժամուն բակեն ներս, բայց քիչերը միայն իսկական աղաւթներ էին, այսինքն փշրանք միայն կենտիկի Ազգին:

Կամաց-կամաց քիչով և անոնք Քիւնդապի էրշտ անուն ու տարազ փոխեցին անոնքով աղաներուն տեղ ունեցանք: Բայց անոնք, ուր իր քանակով մոտեցան փոխան, կ'ողողանար պետութեան մէջ իր գրաված դիրքով: Ինք թքմեմենահա-ը գետնէն կուտար շահերը-ին, բայց թաղին քարոզիչը զողով կեցեր իր դմբ:

Մեծ ոստաններուն պէս, ոտուն առաջմտահանքով կնային գլուղին, Պոլսը ևս վերէն նայեցաւ հաճախ գալաոփն վրա: Այդ ա տխուր մեկ նրան է հինգ դարերու իր պատմութեան, ու դառնութեամբ է, որ պիտի անդրադառնանք մենք անոր:

8

Տխուր պէս էշերէն իշխան կանգնեցանք մեծերը, որոնք, գաբերով պղտորեցին հայ կյանքը: Պոլսո ժողովին մէջ Լուսնի ժողովով է, որ պիտի քրքրենք այդ վեճերը և հետագա շղիկուն մեջ: Ոչինչ կա այնքան, իսկապի և ամգթալի քան այն մոլեգին արդապանքը, որով Լուսն հայ ժողովուրդը կհեղափոխե գարեթի ի վեր իր փարախը մտնելու համար դայն, խտիր շղիկով մի-

ջոցներուն մէջ, դադանակալ պայսելով աղեալ պահերուն, որպէսզի դիմադրելու անկարող գտնեն հայ ժողովուրդը, փորձելով խայծերուն բոլոր առնակները:

Կիլիկիան շրջանն սկսած այդ արշավանքը, ու հետո փորձված Հայաստանի հողին վրա ու գաղութներու մէջ, ան պիտի աշխուժանար հետագային Պոլսո մեջ ևս, արձանագրելով այնպիսի դժնդակ էջեր, զորս թղթատեղի անգամ արսուռով կ'ընեն մեզ այսօր և զորոտակայն շնք կրնար աննշմար թողուլ, որովհետև անոնք պետք է, որ շփոթուին նաև մեր օրերուն, երբ դավաճան մուրացը, ատենատեն կ'խլորդեն մարդոց հոգեմեծուն մէջ, այնքան փոթորկեցին և աղետներ հետք ալ:

Մեր պթգանքը անոր համար ալելի բուռն է, որովհետև Հոռմ իր արքանայակները միշտ ունեցաւ հայ ժողովուրդի ժոցին մէջ ևս: Անոր փորձերը բերող ներսն զբաղելու համար այնքա՛յ ալ ապարդիւն լանցան: Կիլիկիո ջըրշակին ունեցանք: հայ թագավորներ, որոնք հավատացին Հոռմի խոտտումներուն, ու կաթողիկոսներ ալ, որոնք օսկարկութեան նըստան անոր հետ հայ ժողովուրդին բարիք ապահովելու հոյսով: Ու բոլորն ալ խեղդեցան անշուշտ իրենց ակնկալութեանց մէջ: Կաթողիկոսներուն մէջ Մելիքիսեղիկն անգամ ունեցանք, որ գիշեցաւ ծախել իր խիղճը և պատրիարքներ ալ Պոլսո Աթոռին վրայ, որ լղիմացան խայծերուն: Ու դեռ որքա՛ն հայ մեղսակիցներ Հայ Օկեղեցիո դեմ սարքված այդ քաղերուն մէջ, որոնք պատճառ պիտի դառնային Ալեքտիք պատրիարքի օայթաքումներուն ու ի վերջո անոր եղբրակուն վախճանին, և մուս կողմի զոհերու, ինչպէս սատարաբեւ կոմիտաս քահանայն, զոր կաթողիկ քարոզութեամբ Թուրք դահիճին պիտի հասցենք ստորերուն կարգը գտնելու համար հետո դայն:

Դավանական վեճերը, որոնք երբեմն կ'փոթորկեն Պոլսո հայ կյանքը, եղբայրատեաց ժողովքի մը վերածվելով շատ հաճախ, իրենց ամօթը հասցուցին մինչև մեր օրերուն: Դավանական կերքը վառ մնաց մարդոց հոգիներուն մէջ, և հեճուկե աղեղներուն, որոնք զգեսներին հայ ժողովուրդը: Արշալք. Կերկ-վեցաւ հայոց աշխարհը, ամբողջ ժողովուրդ մը խզվողովեցաւ իր օջախին մէջ, հազար ասիւրիներ վրա տաքողեցաւ հայ ժողովուրդի մնացորդացը, և դեռ մարդիկ կան, որ կհրահրեն դավանական փոքու հակաճառութեանները:

Եթէ ներքի էր երբեմն մարդոց միամտութեանը Հոռմն բարիք սպասելու հայ ժողովուրդի գաւառն համար և հանդէս այդ բարիքին ուրանալու իրենց պապերուն հավատքը, այսօր հոռախարութիւններն և աղետներն

հետո արդեն ոճիր կդառնա դավանական կիրքեր շարունակել գրգռել հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ և խրամատ բանալ փոքր ժողովուրդի մը ներսը, որ հոգեկան միության պիտի ունի առավել քան հրեքը, դառնա հանելու համար իրեն վիճակված մեծ առաքելութունը: Պոլսո անցյալով զբաղողի մը համար նվիրական պարտք մըն էր ուրեմն մատնանշել դավանական վեճերը ևս, որոնք փոթորկած են երբեմն հայ կյանքը և սե էջեր թողած Պոլսո հայ պատմության մեջ:

9

Մարդ կշվարի սակայն, երբոր փորձեց զբաղիլ Պոլսո հայ գաղութով: Հակասությանց ամբողջ աշխարհ մը փոված է առջին, ու մարդ չի գիտել ինչ բան կուլան ունենա՝ հարազատ դիմագրիծը տալու համար այս տարիքին ալ գաղութին: Հակապոլսոյնք աշխարհ մընախ գաղութը ինքը, այլազան տարիքի ու խճանկար մը, որ նոր գիծ ու երանգ ստացած է ամեն դարու հետ, շարան մը բազմազան սերունդներու, որոնք կհերքեն հաճախ գիրար, և խառնարան պիտի ստանան մատակարար, բարձրու, որոնք կշփոթեն մարդու, եթե փորձեց մեկ հայտարարի բերել զանոնք: Ավելցուցած և խայտաբղետ կարծիքները, որոնցմով մարդիկ ցարդ դատած են զայն, հորինելով գովեստներու և պարսպաններու ամբողջ բավիշ մը, որ մարդը կմոլորեցնե, որքան ալ շանա անոնց ճանկին մեջ լինալու:

Ամիրաներու, աղաներու և էջնդիներու քաղաք էր Պոլիսը, բայց հոն շնչեցին նաև խոնարհ խավերը: Մարդոց կողքին, որոնք տներն էին ժաման ու կսիրեին իրենց գեմը բարև կեցնել տներտներն ու վարժապետները, համեստ մարդոց դաս մը ևս կար, որոնք հայ բարքերը դարբերով անհղծ պահեցին ընտանեկան իրենց հարկեն ներս, որոնք կապված մնացին հայրենի ավանդութիւններուն, վառ պահեցին միշտ իրենց դպրոցն ու եկեղեցին, սանձա՛ բարեբարո՛ւներու քովն ի վեր, որոնք փշրանք նետեցին հայ ժողովուրդի կտրիքներուն, եղան նաև համեստ գանձանակները, որոնք ամբողջին այդ կարիքները:

Հոսոսներու քաղաք էր Պոլիսը, բայց շուտ մը բռնկող ու շուտ մը սմբող այդ բազմութիւնը քովն ի վեր հայ գրչի ու մաքի անխոնջ մշակներ ալ եղան, որոնք տքնեցան ու մա-

քառեցան, դմայելի լեզու մը թողուցին իրենց հաջորդներուն, բարձունք հանեցին հայ գրականութիւնը: Մեծապատիւ մտորացկաններ եթե երբեմն եղան, եթե եղան Պաղտասար աղբարներ ու Մանուկ աղաներ, եղան Պարոնյաններ ալ:

Տիրացուներու քաղաք էր Պոլիսը, բայց ան պահեր ունեցավ, ուր թե տվավ հոգիին, բն ու մամուլ ստեղծեց, դպրոց ու ընթերցարան սփռեց թաղե թաղ:

Գովառին խորթ նայեցավ հաճախ Պոլիսը և սրահմարհեց զայն: Բայց ի վերջո ո՛վ էր, որ արձագանք տվավ գովառի ճիշին, եղբորուքով անոր կսկիծներուն հետ, լռէյս տալով գաւառ:

Երջանկութեան սերմնա էր Պոլիսը և միևնույն ժամանակ դարիներուն քաղաքը: Վաշխառն և անդամալորը կվիտային հոն, բայց և որքան պանդուխտներ խաներուն անկյունը: Դավառն Պոլիս շատերը եկան կրպակ բանալու, խաբելու-խաբխաբելու, ամիրա դառնալու համար. բայց և որքան խեղճներ, որոնք տարիներով բեռ կրեցին պատառ մը հաց դրնելու համար իրենց երեսխաններուն, ու մաքեցան խանի մը անկյունը:

Սուլթաններուն քղանցքը լող մարդոց քով, ինչ ճշմարիտ հայեր ալ տվավ սակայն Պոլիսը: Մանկավարժներ, ստրուկներ, և անշուշտ ուրաքողներ ալ ծնցուց իր ծոցն, բոլոր մեր մշտն քաղութներուն պես, բայց փոխարեն հոգիի տեր այնքան մարդիկ ալ, նույնիսկ իր ամենեկն դժնդակ պահերուն: Բարձրագույն Դոան մարդոց մեջ եղան այնպիսիները, որ իրենց ժողովուրդը մոռցան, բայց և քանիներ կույն այդ մարդոց մեջ, որոնք տեր կանցնեցան, անվեհեր ու խեղախ, հայ ժողովուրդին և իւրի դատին:

Երբոր կսկսինք Պոլիսը պատմել, մեր մտքին մեջ կխուժեն բոլոր այդ հակասութիւնները ու մեզ կաշարեկեն պահ մը քսացասական դժբեր, որոնք թափայեցին տնոր հինգ դարը. բայց հանկարծ մեկն հարցում մը կցցվի մեր ուղեղի մեջ. ժշտագ եթե եղած չըլար այն մշտն Պոլիսը...:

Պոլիսը եժտրը դրած և գտն թափառան մը անցուցած ժամանակ, շմոռնաճը նաև այս մշտն Պոլիսը...:

(Շարունակելի)